

GÄRDE

Häradsbygden, Härads fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Antagen av samhällsbyggnadsutskottet 2021-05-27

GÄRDE

Häradsbygden, Härads fjärding, Leksands socken
Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnäck

Redaktion

Lars Jönses och Kristoffer Ärnäck

Omslag: Gård i åsgrav väster om bykärnan i Gärde. I bakgrunden syns den åsrygg som bebyggelsen i huvudsak ligger på. Gärde 12:7.

Fotografier och illustrationer: Om inget annat anges, Kristoffer Ärnäck, Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet 12014/00618

© Dalarnas museum 2021

ISSN:

Innehåll

Beskrivning	7
Historik	7
Riksintresse för kulturmiljövården	7
Översiktling placering och topografi	7
Bytyp	7
Förhållande mellan landskap och bebyggelse	7
Bebyggelsens huvuddrag	8
Utmärkande detaljer	13
Värden	14
Platsnamn	14
Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället	14
Bystruktur	17
Timmerhuskulturen och månghussystemet	18
Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse	20
Snickarglädje och panelarkitektur i byarna	21
Kringbyggdhet	22
Snickerifabrik och småindustrier i byarna	24
Tvättbrygga vid kattloken	24
Värdekarta	25
Vad är ett kulturmiljöprogram?	26

Gärde är beläget i Häradsbygden, mellan Mjälgen i norr och Hagen i söder. I sydväst finns sjön Långloken-Kattloken.

Beskrivning

HISTORIK: Gärde ligger i Härads fjärding i Leksands socken. Äldsta skriftliga belägget för Gärde är från 1482. Vid storskiftet omkring 1820 fanns 23 gårdar i byn, varav 16 var fyrkantsbyggda. Troligen har byn legat på samma plats åtminstone sedan 1600-talet. Byn ligger i Leksands kommun, som ursprungligen bildades som Leksands landskommun 1863. År 1971 ombildades landskommunen till Leksands kommun. År 1974 uppgick Siljansnäs och Åls kommuner i Leksands kommun.

RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN: W 29 43 Dalälvsbyarna, Leksand.

ÖVERSIKTLIG PLACERING OCH TOPOGRAFI: Gärde är en del av Häradsbygden, en stor och komplex bebyggelsemiljö som bildas av sex mer eller mindre sammanvuxna byar i det rika och kuperade odlingslandskapet väster om Österdalälven och söder om Noret. I Häradsbygden ingår byarna Gärde, Hagen, Mjälgen, Smedby, Västannor och Ytteråkerö. Gärde sammansmälter med Mjälgen i nordväst. Österut finns odlingsmarker som genomskärs av järnvägen mellan Insjön och Noret. På andra sidan järnvägen finns Ytteråkerö. I söder och väster angränsar byn till Kattloken-Långloken, en långsträckt tjärn med L-form i en åsgrav och till byn Hagen. Bortom Långloken i väster finns i huvudsak kuperad skogsmark, närmast byn små ytor med hävdad odlingslandskap. Bortom Kattloken i söder ligger byn Hagen. Gärde är beläget på en åsrygg med markerat sluttningsläge främst mot Kattloken i söder. Byn är belägen kring den gamla landsvägen mellan Leksand och Gagnef. Vägen förgrenar sig vid två trevägskors i nordväst respektive sydöst. I nordväst leder vägarna mot Noret och Heden, och i sydöst mot Ål och Djurabygden.

BYTYP: Gärde är en spridd radby där den äldre bebyggelsen i huvudsak grupperar sig kring den genomlöpande Häradsvägen-Djuravägen. Vid trevägskorsningen som bildas där dessa vägar går ihop finns byns majstångsplats. Den sydvästra delen av byn är tätare bebyggd och intar nästan en klungform med gårdar som grupperar sig kring ett antal stickvägar mellan Häradsvägen och Kattloken.

FÖRHÅLLANDE MELLAN LANDSKAP OCH BEBYGGELSE: Gärde och resten av Häradsbygdens byar är belägna i ett böljande stort och öppet hävdad odlingslandskap med rika sedimentjordar som sträcker sig vida över mångtaliga kullar och sänkor. Landskapet kring Häradsbygden genomskärs av många mäktiga åsgravar där det idag finns små tjärnar och vattensamlingar. Landskapet kring Gärde är kuperat med åsryggar i nord-sydlig riktning, och sänkor däremellan. Det finns även hålformade sänkor bland bebyggelsen. En stor del av den äldre bebyggelsen är belagd på höjder och åsryggar med torrt läge. Sänkorna är sällan bebyggda, och bidrar därigenom med vissa öppna ytor relativt centralt i byn.

Sluten bebyggelsen i norra delen av byn. Nästan alla hus i byn är byggda i trä, med långsmal form och med sadeltak. Många äldre hus har dock mer eller mindre förändrats under 1900-talet. Det höga tornet är ett slangtorn tillhörande byns brandstation. Brandstationen är belägen på fastigheten Gärde 19:3. Till höger i bilden syns fastigheten Gärde 9:8.

Mer ålderdomlig parstuga, dock med förändrade detaljer, i byns södra del. Gärde 3:6.

I söder är gårdarna bitvis tätt placerade. I bilden syns en ålderdomlig parstuga, och närmast i bilden ett modernistiskt småhus som anpassats till bymiljön genom färgsättning och materialval. Gärde 5:27 och 2:10.

Manbyggnad med reveterad fasad i östra delen av Gärde. Det finns flera reveterade byggnader i byn. Ursprunglig färgsättning på sådan puts går ofta i spekrat ockra, järnvitriol och umbra. Gärde 2:17.

Panelinklädd äldre parstuga i norra delen av byn. Gärde 6:20.

BEBYGGELSENS HUVUDDRAG: Bebyggelsen i Gärde ligger spridd främst kring den genomlöpande Häradsvägen och dess två vägkors. I norr är bebyggelsen mer utspridd och gles. I söder är bebyggelsen tätare och grupperad kring ett utvecklat system av bygator. I väster, på en åsrygg invid Långloken, finns villor och småhus uppförda företrädesvis under 1900-talets senare del, vissa med avvikande karaktär.

Gärde möter Mjälgen i nordväst, kring en flervägs korsning med vägar mot bland annat Noret, Heden, Djura och Ål. Norr om korsningen finns några småhus från 1900-talet samt Leksands knäckebrödsfabrik. Två av småhusen närmast Häradsvägen har mansardtak, och ett av dem är vitputsat med utmärkande profilerad takfot. Knäckebrödsfabriken är en stor anläggning som utmärker sig bland annat genom en hög siloanläggning i betong. Fabriksanläggningen är avvikande för Leksandsbygden i såväl höjd som skala. Söder om trevägskorsningen, på en trekantig yta mellan Storhedsvägen, Häradsvägen och Karlsgattu finns en ålderdomlig fyrkantsbyggd gård där ett av bostadshusen tycks haft engelskt röda fönsterbågar. Längs den tätt bebyggda Karlsgattu finns i övrigt ett par ekonomibyggnader, moderniserade äldre bostadshus och byns brandstation uppförd 1930 med högt och smalt slangtorn och röd locklistpanel. Vidare söderut längs Häradsvägen finns åt väster några stora gårdar med framträdande faluröda korsplanshus och salsbyggnader, samt tillhörande lika färgade ladugårdar med tegeldel. Byggnaderna på dessa gårdar har tillkommit antingen under sent 1800-tal eller tidigt 1900-tal, och delvis moderniserats därefter. På ett av korsplanhusen finns en karaktäristisk farstukvist med profilsågade hörnbrädor och pariserblå detaljer. På farstukvistens triangulära frontfält finns dalaromantiska rosmålningar daterade 1935, vilket skulle kunna vara när huset först byggdes, eller tidpunkten för en omfattande renovering.

Tvärs över vägen finns en gammal snickerifabrik i tegel med äldre del i trä – »L. Linds möbelindustri«. Byggnaden är murad med rött, sannolikt handslaget tegel i blockförband med ryssvalv över fönster och dörrar. Vid takfoten finns en karaktäristisk tandsnittsfris och på gavlarna lunettfönster. På byggnadens norra sida finns en rektangulär avsmalnande skorsten. Trädelen mot norr är inklädd med liggande tidigare faluröd fasspontpanel och har utmärkande småspröjsade fönster och pariserblå portar. Byggnaden har sadeltak med tvåkupigt taktegel.

Söder om snickerifabriken finns en gård med en stor faluröd parstuga mot bygatan och flera utmärkande stora faluröda ekonomibyggnader – däribland en mycket stor timrad lada och ett mäktigt kortsideshärbre med laxade knutar och brant tak. Där finns även Gärdes faluröda byskola och ett reveterat gul-beige flerbostadshus med valmat tak samt den påkostade Carlstensgården. Den sistnämnda gården innefattar förutom en stor ljusgul verkstads/jordbrukslänga en mycket stor reveterad salsbyggnad som tidigare var ljusgul, sannolikt avfärgad med ljusockra. Idag är byggnaden ljus grå. Detaljer så som fönsteromfattningar och knutar är på bägge bostadshusen slätputsade och avfärgade vita, vilket bidrar med kontrastverkan till de annars spritputsade fa-

Möbelfabriken i norra delen av byn. Byggnaden karakteriseras av dess tegelfasader och detaljer i densamma. I norr finns en utbyggnad i trä med äldre spröjsade fönster. Det finns även en tegelskorsten med rektangulär form. Gärde 15:17.

Det är vanligt med äldre välbevarade sekundära bostadshus som är sammanlänkade med ekonomibyggnader. Gärde 9:8.

Korsplanshus från sent 1800-tal eller tidigt 1900-tal på en gård med ekonomibyggnader från samma tidsperiod. Detaljer på bostadshuset är dock förändrade, vilket antyder en modernisering kring 1900-talets mitt. Gärde 22:4.

Nordväst om byns huvudklunga finns ännu en åsrygg med bebyggelse, men av delvis avvikande karaktär i form av tegelhus. Gärde 2:6.

Ljust guldfärgad fasspontad panel på ett korsplanshus i södra delen av byn. Lika som många andra liknande hus har byggnaden moderniserats kring 1900-talets mitt. Gärde 24:3.

Utanför byn finns en ett ensligt beläget funktionalistiskt småhus. Byggnaden kan berätta om den renodlade funktionalismens utbredning i Leksands byar. Renodlad funktionalism är ovanlig i byarna. Ytteråkerö 25:5.

sadfälten. På byggnadens framsida mot väster finns en framträdande snickrad farstukvist/balkong med rika profilsågade dekorationer.

I den södra delen av byn grupperar sig bebyggelsen dels kring Häradsvägen-Djuravägen och korsningen dessa vägar emellan, dels kring stickvägarna Näsgattu, Bygattu, Sparvgattu, Smed Ollas gattu och Finn Ollas väg. Bebyggelsen i söder är mer enhetlig än i norr. Nästan alla byggnader är byggda helt i trä och byggnader som är äldre än 1930 är i regel knuttimrade. Många bostadshus är enkelstugor eller parstugor. Bland den äldre bebyggelsen finns även flera utmärkande ålderdomliga kortsideshärbren. Den äldre bebyggelsen präglas generellt av en påtaglig enkelhet beträffande detaljutformning och färgsättning. Rödfärgen är mycket utpräglad och kontrasteras enbart av enstaka vita detaljer, främst på bostadshus och då främst på vindskivor och fönster (karm, båge och foder). Bostadshus med panel eller knutlådor kan även ha vitmålade knutar, men detta förekommer i regel inte på hus med blottlagd timmerstomme. Fönstren på äldre hus är i regel spröjsade tvåluftsfönster i trä med mittpost och sex svagt liggande eller stående rutor. Fönsteromfattningar på äldre hus är enkla och vitmålade. På vissa hus förekommer profilerade fönsteröverstycken. Nästan alla byggnader är långsmala och har flacka sadeltak med en- eller tvåkupig tegeltäckning. Skorstenar på äldre hus är i regel byggda i tegel med en smal, enkel utformning.

Insprängt bland de äldre gårdarna finns vissa inslag av nyare småhus, exempelvis ett par välbevarade 1950-talsvillor vid trevägskorset västerut på Näsgattu. Ofta har de småhus som uppförts inne i bykärnan under 1900-talet åtminstone delvis anpassats till den äldre bebyggelsen. Exempelvis med röd locklistpanel som fasadmateriell och ibland även genom takvinkel och höjd. Undantag finns såklart, exempelvis vid korsningen Häradsvägen-Djuravägen, där en stor putsad ljusgul byggnad som tidigare varit butik finns. Längs Djuravägen söderut finns även en framträdande salsbyggnad med gul fasspontpanel och dekorerade taktassar.

Vid Kattloken längst söderut i byn finns en tvättbrygga med tak och några ålderdomliga ekonomibyggnader.

UTMÄRKANDE DRAG: I Gärde finns flera reveterade äldre byggnader. På två välbevarade gårdar förekommer fönsterbågar som målats i engelskt rött respektive kromoxidgrönt.

Värden

Nedan beskrivs de värden som byarna bedöms besitta. I detta kulturmiljöprogram beskrivs kulturhistoriska och estetiska värden. Alla värden förklaras i sitt sammanhang, men utefter en förutbestämd grundmall som är lika för varje by.

Platsnamn

Platsnamn är ofta gamla, och med betydelser som är sprungna ur, eller anknytta till platsens specifika historia. Att beakta god ortnamnsed är lagstadgat enligt kulturmiljölagen. Namnet Gärde, eller lokalt Gärdesbyn, anspelar troligen på ett nybygge vid en inhägnad nyodling. Namnet kan härröra från vikingatiden eller tidig medeltid.

Värden/var varsam med

- Platsnamnet Gärde eller Gärdesbyn.

Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället

Byarna som helhet, i synnerhet med avseende på bebyggelsens utbredning och samspelet mellan bebyggelse och odlingsmark kan berätta en mångfald av berättelser om livet i Dalarna och Leksand innan industrisamhällets genombrott på landsbygden. I det äldre bondesamhället, här menat som det av jordägande bönder dominerade samhälle som föregick industrisamhället på många platser i Dalarna, uppdelades av tradition såväl jord som byggnader mellan alla syskon i en syskonskara vid arvskifte. I Leksand och Övre Dalarna var de flesta därför småbrukare med egen gård och egen jord, något som är annorlunda gentemot många andra delar av Sverige, där en mindre andel av befolkningen faktiskt ägde jord. När befolkningen ökade, särskilt från och med 1700-talet, splittrades odlingsmarken i komplexa ägofigurer. Något som på sikt ledde till ett jordbruk med minskade marginaler och större känslighet för missväxt. Detta tvingade delar av befolkningen på arbetsvandringar med bisysslor, och gav upphov till bland annat ett utpräglat fåbodbruk. Den odlingsmark som fanns var livsviktig ekonomiskt, men även av stor social betydelse. Att arva och äga jord ansågs mycket viktigt, och medförde viktiga demokratiska rättigheter och möjligheter, bland annat till att bedriva fåbodbruk och att ha rösträtt i sockenstämman.

Det finns specifika företeelser i landskapet i och kring byn som berättar om det äldre bondesamhället. Djurhållningen var förr en förutsättning för livsuppehållet. Hur många djur man kunde hålla berodde på tillgången av bete och vinterfoder. Antalet djur styrde i sin tur, före konstgödningens tid, hur stor åkerareal man kunde hålla. Det rådde därför stor konkurrens om slätter och bete och i stort sett all tillgänglig gräsmark utnyttjades för slätter medan sämre mark brukades till bete. Hackslogar kallades de stembundna fastmarker som inte var lämpliga att odla upp men som ändå gav tillräckligt så det var värt att slå. Förbättring av slättermarkerna utfördes i den mån det var möjligt och

Äldre enkelstuga med delvis välbevarade detaljer. I bakgrunden syns delvis det mycket tätt bebyggda område som finns mellan Näsgrattu och Bygattu. Gärde 5:27.

Ålderdomligt gavelhärbre väster om bykärnan. Byggnaden och andra liknande knuttimrade hus av hög ålder är omistliga för förståelsen av timmerhuskulturen i Leksand och bör därför bevaras i befintligt skick. Gärde 18:7.

man kan se spår av stenröjning. Den årliga slåttern skapade en mager mark som sällan eller aldrig fick tillskott av gödning och därmed gavs förutsättningar för en stor mångfald av växter, insekter och svamp. Varje liten rest av denna naturtyp är värd att förvalta då de ofta hyser hotade arter.

Idag har slättermarken till stor del växt igen och en liten del har röjts upp till åker. I det som tidigare var öppen mark, åker och äng kan man idag ändå finna spåren av odlarmödan i form av rösen, åkerkanter, beskurna träd men även i själva artsammansättningen. I och runt byarna fanns förr stora arealer slättermark men med dagens jordbruk är de nästan helt försvunna. De som finns kvar är därför värdefulla att värna.

För att dryga ut vinterfodret till djuren repades löven av träd eller så skars riset av från träd som rönn, sälg och björk. För att underlätta för löv- och risskörd beskars träden, hamlades, på den höjd som var lämplig. Lövfoderträden har kunnat bli mycket grova och gamla och är hemvist för en mångfald av arter. De kan kännas igen genom sin speciella form där grenarna ofta kapades mer än två meter över mark dit djuren inte nådde och det finns en tydlig hamlingszon med grenskott och knölar på stam och huvudgrenar.

Det var inte ovanligt att man planterade vårdträd på gårdarna. Det var ofta ädellövträd, som lönn, lind, alm, ek eller ask. Vårdträden skulle i äldre folketro beskydda gårdens invånare men kan även ha planterats för att exempelvis markera ett barns födelse.

Om fruktträd vårdas på rätt sätt kan de bli gamla och de kan vara värdefulla karaktärsskapare på gårdarna. Alléer, som kan vara enkelradiga eller dubbelradiga, förknippas ofta med högreståndsmiljöer, vilket det är knappt med i Leksands bymiljöer, men de kan även ha planterats längs vägarna för att ge vindskydd och skugga. De kan också ha använts för lövtäkt.

Odlingslandskapet kring Gärde och Häradsbygden har en för Leksand särskilt rik karaktär med många lätt kuperade stora och öppna odlingsytor som genomskärs av åsgravar som ibland innefattar tjärnar. Den rika landskapskaraktären är värdefull eftersom den erbjuder en historisk kontext till den täta och ovanligt omfattande bebyggelsen i Häradsbygden. Det förhållandevis omfattande jordbruket möjliggjorde att Häradsbygdens byar kunde växa sig mycket stora jämfört med andra byar i Leksand. De öppna odlingslandskapen förstärker också byarnas estetiska värden genom att bidra med öppna ytor, siktlinjer och rumslighet. De små odlingsytor som finns nära byn, inuti byn samt mellan Gärde och andra byar i Häradsbygden är också värdefulla eftersom de delvis fortfarande återspeglar de små ägoitor som kännetecknat jordbruket i Leksand i äldre tider. Spår av små ägoitor är mycket värdefulla för förståelsen av livsvillkoren i det äldre bondesamhällets Leksand.

Värden/var varsam med:

- De stora och öppna hävdade odlingslandskap som omgärdar Häradsbygdens byar.
- Små hävdade odlingsytor inuti eller i nära anslutning till byn.

Bystruktur

Bebyggelsens tillkomst och utveckling hänger samman med hur landskapets resurser kunde nyttjas. Just jordbruksmarken dikterade ofta hur gårdarna placerades i byn. Historiskt placerades många gårdar antingen i skogsbyn eller på karga höjdlägen mitt i odlingslandskapet. Detta beror på att sådana platser inte var lika användbara som odlingsmark. Gårdarnas placering i landskapet konstituerade sedan framväxten och utvecklingen av bynstrukturens karaktär. Att den ålderdomliga karaktären med täta och dynamiskt framvuxna byar levtt kvar så tydligt i Leksand beror på att 1700- och 1800-talens skiftesreformer påverkade byarna annorlunda här, än i övriga Sverige. Särskilt i södra delen av Gärde är bebyggelsen tät och omfattande, och tydligt förlagd till en hög åsrygg, sannolikt med god avvattning. Det är tydligt att bystrukturen vuxit fram över tid och med viss hänsyn till den värdefulla odlingsmarken omkring byn. Den täta, organiskt framvuxna bystrukturen är värdefull eftersom den är typisk för Leksand och Övre Dalarna, samt eftersom att den är trivsamt och vackert att vistas i.

Det finns öppningar med odlingsmark och tomtmark mitt i byn. På bilden syns särskilt tydligt att de åsryggar och åsgravar som löper genom byn i nord-sydlig riktning.

Värden/var varsam med:

- Gärdes karaktär av dynamiskt framvuxen radby på en åsrygg.
- Områden, korsningar och gaturum där gårdarna och husen står mycket tätt intill varandra – särskilt i den södra delen av byn.

Enkelstuga

Parstuga

Sidokammarstuga

Timmerhuskulturen och månghussystemet

Från medeltiden och fram till 1900-talet knuttimrades de flesta byggnaderna i Övre Dalarna. Det finns fortfarande många gamla timmerhus bevarade i byarna, och så även i Gärde. Timmerhuskulturen präglas av månghussystemet. Istället för att bygga få och stora byggnader uppfördes många små och funktionsspecifika timmerbyggnader. Det fanns många sociala och praktiska fördelar med detta. De små byggnaderna var lätta att dela upp och flytta vid arvsfifte. Råvaran fanns tillgänglig i överflöd. De flesta timmerhusen kan uppdelas i kategorierna bostadshus, djurhus, förvaringshus och verkshus. Timmerhusen i Leksand och Övre Dalarna kännetecknas av utformningsmässig enkelhet, högkvalitativt virke och mycket gott hantverksutförande. De flesta husen byggdes av bönder efter gårdens behov, och med tiden utvecklades stor skicklighet i byggandet. Den stora skickligheten ledde till att timringskonsten också utvecklades till en viktig inkomstkälla för de »träklöka« Leksandsbor som begav sig på utsocknes arbetsvandringar. De ålderdomliga timmerhusen är idag en omistlig beståndsdel i vad som gör Leksands byar till speciella och trivsamma livsmiljöer. Här syns det att människor levde under mycket lång tid. Timmerhusen är byggda med omsorg i en lokal tradition som utvecklades och använts under flera hundra år, fram tills industrialismens intåg, mot 1800-talets slut och kring sekelskiftet år 1900. Många av de äldre bostadshusen i Gärde har förändrats genom exempelvis tilläggsisolering, fönsterbyten eller andra ombyggnader från och med 1900-talets mitt och framåt. Särskilt i den södra delen av byn finns dock fortfarande några gårdar med välbevarade äldre timmerhus, både i form av ekonomibyggnader och bostadshus. Dessa byggnader är värdefulla eftersom de berikar byn med sina höga hantverksmässiga kvaliteter och kan berätta om den äldre timmerhuskulturens utbredning i Leksand. På vissa gårdar i Häradsbygdens byar finns sekundära timrade bostadshus som sammanbyggs till raka långa långa med andra ekonomibyggnader. Sådana bostadshus är ofta mer välbevarade än gårdens huvudsakliga bostadshus, och kan även ha välbevarade interiörer, vilket är mycket värdefullt. Byggnadstypen är vanlig på gårdar där ett äldre bostadshus ersatts av exempelvis korsplanshus under sent 1800-tal.

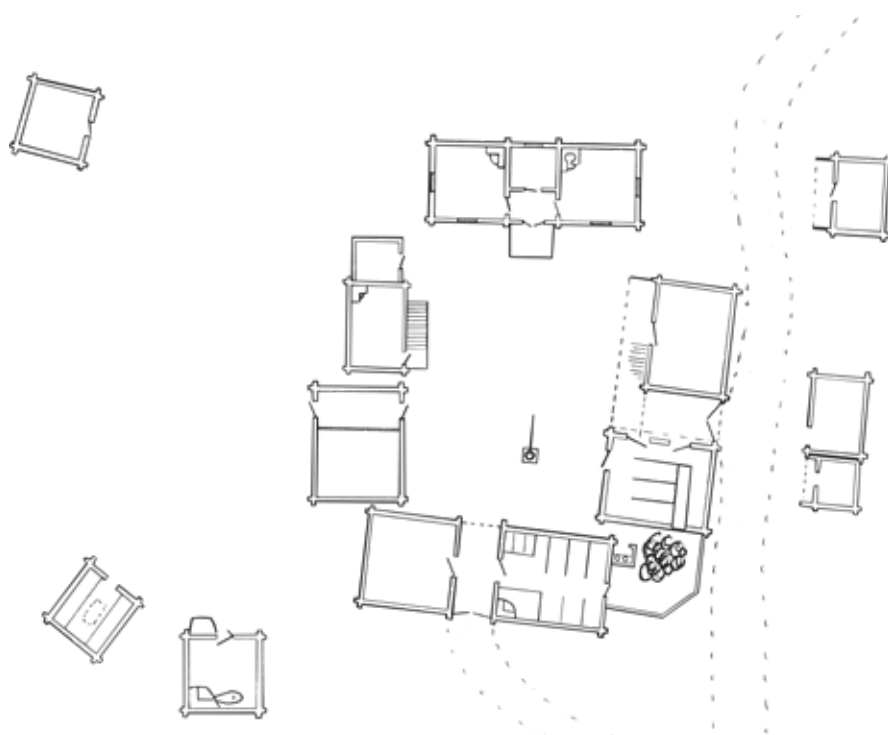
Värden/var varsam med:

- Att husen är byggda i trä eller knuttimrade, samt att de äldre husen ofta har en genomgående enkel karaktär utan onödiga utsmyckningar.
- Välbevarade bostadshus från innan 1930 i form av enkelstugor, parstugor, korsplanshus och bostadshus som är sammanbyggda i långor med ekonomibyggnader. Några särskilt nämnvärda exempel finns på fastigheterna Gärde 9:8, Gärde 6:20, Gärde 5:27, Gärde 12:7, Gärde 3:6, Gärde 24:3 och Gärde 24:8. Värdebärande egenskaper är byggnadernas: befintliga timmerstommar; långsmala eller rektangulära

Äldre enkelstuga i byns södra del. Byggnaden står på ett gårdstun som kompletterats med ett korsplanshus under 1800-talets slut eller kring 1900-talets början. På enkelstugans övervåning finns ett äldre bevarat fönster. Gärde 24:3.

Kringbyggd gård med ålderdomliga timmerhus. längst upp från vänster: hölada, parstuga (bostadshus), långsideshärbre, källarstuga, loftbyggnad med portluder, vagnsbod sammanbyggd med kortsideshärbre, tröskloge, brunn, stall, torkhus, smedja, lada och fähus med portluder och dyngstad.

form; blottlagda timmerstommar; befintliga stående locklistpaneler och liggande spontpaneler i trä; befintlig fönstersättning; befintliga fönsterkarmar; befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster; befintliga dörrar och farstukvistar; lövsågade eller profilsågade detaljer på farstukvistar; dekorerade taktassar; grundmurar med synlig natursten. Stommen och formen på alla de bostadshus som uppförts innan 1930 men därefter väsentligen förändrats är värdefulla.

- Samtliga knuttimrade ekonomibyggnader – djurhus, förvaringshus och verkshus uppförda innan 1930. Äldre knuttimrade ekonomibyggnader är en omistlig beståndsdel i byarnas karaktär och bör inte flyttas, rivras eller väsentligen förändras.

Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse

Även om de äldre husen i Leksand är unika och i sina detaljer bär många olikheter som gör varje gård speciell, finns flera gemensamma nämnare som starkt påverkar bebyggelsens karaktär. Ofta framträder bebyggelsen som ett gytter av tätt placerade röda hus med likartad storlek och form. Det är denna karaktär som kanske starkast kännetecknar byarna, och de aspekter av bebyggelsen som bidrar till denna karaktär är därför särskilt värdefulla. Nästan alla hus i de äldre byklungorna är låga - sällan högre än två hela våningar. Många byggnader har dessutom en långsmal form eller bildar tillsammans långsmala längor som ingår i olika kringbyggda former. De flesta byggnaderna har också sadeltak med tegeltäckning. Att de flesta husen är färgade med falu rödfärg eller omålade i trä är också mycket viktigt för byarnas generella karaktär. Den faluröda färgen har dessutom historisk betydelse, då den präglar byarna i Övre Dalarna och Leksand sedan åtminstone 1800-talets senare hälft. Beträffande vita detaljer i form av exempelvis fönster, fönsterfoder, vindskivor och knutbrädor är detta värdefullt där det förekommer, eftersom även detta är en påtaglig beståndsdel i byns karaktär. I Gärde förekommer enstaka fönsterbågar på äldre hus som målats med engelskt röd respektive kromoxidgrön linoljefärg.

Värden/var varsam med:

- Den sammanhållna byggnadshöjden om högst två hela våningar.
- Att byggnaderna har en långsmal form, eller bildar långsmala enheter som tillsammans bildar kringbyggdhet.
- Att byarna är tätt bebyggda, och att husen står tätt intill varandra.
- Tegel som takmaterial, i synnerhet befintliga enkupiga och tvåkupiga tegeltak.
- Den enhetligt förekommande ofärgade eller faluröda färgen. Avstå

från att rödmåla naturligt grånade timmerhus. Dessa byggnader har en egen karaktär som i sig är värdefull, och som samspelar väl med sin omgivning även utan rödfärg.

- Vitmålade detaljer så som fönster, fönsterfoder, fönsteröverstycken, knutbrädor och vindskivor där de redan förekommer. Undvik att måla andra detaljer än fönster och fönsterfoder vita på ekonomibyggnader, eftersom detta ej förekommit i någon större utsträckning historiskt. Om det finns spår av engelskt rött eller kromoxidgrönt på befintliga äldre fönsterbågar kan dessa pigment även användas vid ommålning av fönsterbågar på samma byggnad.

Snickarglädje och panelarkitektur i byarna

I vissa av Dalälvsbyarna, så som Gärde, Yttermo och Smedby fanns gårdar som mot 1800-talet slut blivit förhållandevis rika på jordbruk och ibland på handel, hantverk eller småindustrier. På några av dessa gårdar byggdes stora salsbyggnader och korsplanshus som idag har en något annorlunda karaktär gentemot annan äldre bebyggelse i Leksand. Dessa byggnader har ofta en karaktär som är mer eller mindre starkt präglad av det sena 1800-talets snickarglädje, och de ökade möjligheter till utsmyckning som 1800-talets nya industrimässigt sågade trävaror medförde. De flesta av husen är exempelvis inklädda i en linoljemålad ljusockra- eller järnvitriolgul växelvis liggande och stående fasspontpanel, och har farstukvistar med omfattande snickrade detaljer. Det förekommer även reveterade, alltså putsade timmerhus, ofta i en färgsättning lika de panelinklädda husen. Förekomsten av nya och större bostadshus med mer omfattande utsmyckning kan berätta om ökad rikedom i vissa byar, ofta till följd av det sena 1800-talets begynnande industrisamhälle. Många av byggnaderna har också mycket höga materialmässiga och utformningsmässiga kvalitet, vilket är mycket värdefullt. Trots att byggnaderna kan uppfattas som avvikande i skala och karaktär gentemot ännu äldre bebyggelse bör oförändrade sådana hus bevaras som befintligt.

Värden/var varsam med:

- Befintliga stora timmerstommar och planlösningar med fyrdelad (korsformig plan – korsplansbyggnad) eller sexdelad plan (salsplan – salsbyggnader).
- Befintliga fasader med liggande och stående hyvlad fasspontpanel. Förhållandet mellan stående och liggande element i fasadkompositionen.
- Befintliga reveterade fasader, alltså putsade träfasader. Befintlig karaktär på putsen beträffande förhållandet mellan slätputs och spritputs, samt befintliga fraktioner på ballastmaterial (grus) i spritputs.
- Befintlig färgsättning på fasader och detaljer om nuvarande kulör är

Korsplanshus

Salsbyggnad

ursprunglig. Annars ljusockrafärgade och järnvitriolfärgade fasader.

- Befintliga farstukvistar i snickarglädjestil, med profilsågade detaljer, komplicerade fönster och spegeldörrar. Särskilt värdefull är farstukvisten på Carlstensgården, som ligger på fastigheten Hagen 1:57.
- Befintliga äldre träfönster: befintlig fönstersättning; befintliga fönsterkarmar; befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster; befintliga fönsteromfattningar utförda i slätputs.
- Befintlig karaktär på tak och takutsprång – befintliga paneler, taktassar och stuprör. Befintliga en- eller tvåkupiga tegeltak, befintliga takformer - sadeltak och valmade sadeltak. Befintliga skorstenar i tegel.

Kringbyggdhet

Den del av Gärde som ligger mellan Näsgattu och Bygattu är bitvis mycket tätt bebyggd och bär karaktären av ett »gyttre« med gårdar som ännu idag är mer eller mindre helt kringbyggda, dock sällan i en ordnad fyrkantsform. Även på andra håll i byn är gårdarna ofta kringbyggda på åtminstone två sidor. Gårdar som är nästan helt kringbyggda, eller är en del av gyttret, återspeglar hur bebyggelsen vanligen ordnades i det äldre bondesamhället i Dalarna. Den kringbyggda gårdsformen började förekomma mot slutet av medeltiden, och utvecklades sedan mot den fyrkantiga kringbyggda form som dominerade helt i Leksand under större delen av 1700- och 1800-talen. Traditionen med den kringbyggda gården uppstod sannolikt i syfte att skydda gårdstunet från väder och omgivning. De fyrkantsbyggda gårdar som nämns ovan är idag ganska ovanliga. Många gårdar som tidigare varit helt kringbyggda gårdar kom nämligen på grund av sociala och ekonomiska förändringar att utglesas från och med det sena 1800-talet. Så är fallet på de flesta andra gårdar i byn. Orsakerna till förändringen är flera. Det blev bland annat vanligt att funktioner som tidigare haft enskilda byggnader ersattes av större ladugårdskomplex med tegeldel. Den täta och slutna karaktären kvarlever dock i många byar, och utgör en värdefull och tydlig karaktär som är miljöskapande och trivsamt. Kringbyggdhet är dessutom typiskt för Leksand och Övre Dalarna.

Värden/var varsam med:

- Byggnader som bidrar till kringbyggda gårdstun. Oavsett ålder bör sådana byggnader inte rivas eller flyttas. Byggnader som är placerade med fasader mot en bygata bör hanteras särskilt varsamt, eftersom sådana byggnader påverkar hela byns karaktär. Särskilt värdefulla är de gårdar som är kringbyggda på alla fyra sidor och som helt sluter sig mot omgivningen.

Timmerhus med olika funktioner sammanlänkade i kringbyggda former. Byggnadernas storlekar antyder att de uppförts under 1800-talet. Gärde 22:4.

Stor putsad salsbyggnad med mycket höga kulturvärden på Carlstensgården. Byggnaden var tidigare ljusgul. Gärde 1:57.

Kattloken med bebyggelse i både Gärde och Hagen. I bildens mitt skymtar den överbyggda tvättbryggan.

- Portliden och dörrar som leder in till gårdstunen. Många äldre dörrar till portliden har rika smidesdetaljer, en särskilt värdefull detalj.

Möbelfabrik och småindustrier i byarna

Möbelfabriken i den norra delen av byn är värdefull eftersom den är byggd med hög hantverks- och utformningsmässig kvalitet och kan berätta om hur småindustrier i vissa byar kom att komplettera mer traditionella näringar under bland annat 1800-talets senare del och 1900-talet.

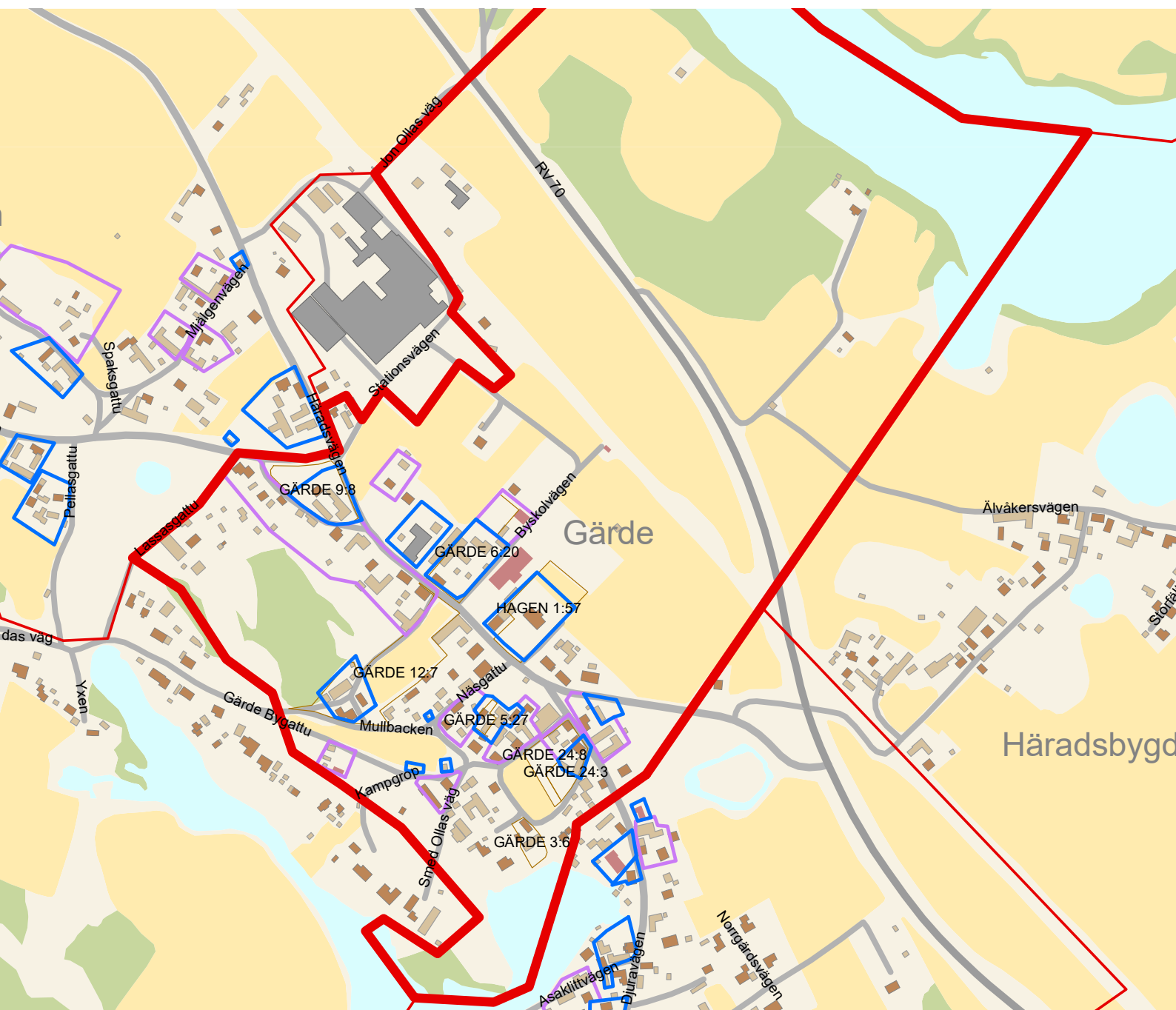
Värden/var varsam med:

- Byggnadens karaktäristiska blottlagda blockförbandsmurar och detaljer i murverket så som takfot och fönstervalv.
- Den putsade skyltytan mot Häradsvägen.
- Byggnadens murade rektangulära och avsmalnade skorsten.
- Befintliga fönster och dörrar, särskilt de spröjsade fönster som finns på trädelen i nordöst.
- Takets befintliga utformning med tvåkupigt taktegel.

Tvättbrygga vid Kattloken

Tvättbryggan tillhör en kategori med timmerkonstruktioner som varit viktiga för det gemensamma livet i byn. Häradsbygdens byar är ofta uppbyggda kring tjärnar, och tillgången till vattnet har sannolikt varit en viktig gemensam fråga i byn. Byggnadsverk som nyttjats vid tjärnar, exempelvis tvättbryggan, är värdefulla därför att de kan berätta mycket om det gemensamma livet i byarna i äldre tider.

Värdekartan redovisar en klassificering av miljöer och bebyggelse enligt följande: **Röda områden** markerar större landskaps-avsnitt och bebyggelseområden med kulturvärden eller mycket höga kulturvärden. Värdebärande egenskaper inom dessa områden kan exempelvis vara byggnaders färgsättning, skala och form, sammanhållen byggnadshöjd eller jordbrukslandskapets öppna och hävdade karaktär.

Lila områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha kulturvärden.

Blå områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha särskilt kulturvärde.

Vad är ett kulturmiljöprogram?

Ett kulturmiljöprogram är ett kunskapsunderlag framtaget för att tydliggöra kulturmiljöns egenskaper och karaktäristik, utan att dessa vägts mot andra intressen. När kommunen fattar beslut i detaljplaner och bygglov ska en avvägning göras mellan olika allmänna intressen, exempelvis kulturmiljöer eller naturvård, och enskilda intressen, som behovet av en större bostad eller en grannes önskan om utsikt. Det här beskrivs i Plan- och bygglagens (2010:900) andra kapitel. Genom att i förväg ta ställning till vilka områden som har särskilda värden och vad det är som gör området värdefullt förenklas kulturmiljöfrågan i den dagliga handläggningen, men beslutet om vad som är lämpligt att göra på en viss byggnad eller i ett visst område sker i det enskilda plan- eller bygglovärendet.

Ett kulturmiljöprogram kan innehålla beskrivningar av de kulturhistoriska värden som finns hos en byggnad eller en plats. Ett kulturmiljöprogram kan också beskriva miljöns historia, utveckling, nyttjande genom tiden och vilka delar och karaktärsdrag som finns kvar i området idag.

Avsikten är inte att kulturmiljöprogrammet ska vara en ”våt filt” över bebyggelsen, utan snarare att det ska vara ett verktyg för hur kommunen och fastighetsägare ska kunna använda, utveckla och tillvarata kulturmiljön för att skapa en attraktiv kommun och livsmiljö.

Kulturvärden

En kulturmiljö är sammansatt av en mängd egenskaper. En egenskap kan exempelvis vara en byggnads material, byggnadshöjd, fönstersättning, färg eller namn.

En egenskap är aldrig automatiskt värdefull. Ett värde tillskrivs alltid en miljö av olika människor i vår samtid. Personer med olika kompetenser och intressen tillskriver miljöer olika typer av värden. En byggnadsantikvarie kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom den kan utgöra ett slags fysiskt källmaterial som berättar om det förflutna. Samhället kan använda sådana miljöer för att förmedla och konkretisera berättelser om vår historia och på så vis ge människor bättre möjligheter att förstå sin samtid. En arkitekt kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom dess olika arkitektoniska parametrar skapar en vacker och trivsamt livsmiljö. En person kan också bedöma att en plats är värdefull eftersom hen har många minnen kopplade till den.

Det är väldigt viktigt att tydliggöra varför en egenskap tillskrivits ett värde och av vem. Då blir det möjligt att senare följa upp på väderingen och förstå varför den är gjord.

Vad och hur har vi bedömt?

I detta kulturmiljöprogram bedöms kulturhistoriska och estetiska värden, samt delvis även sociala värden. Begreppen förklaras i sitt sammanhang nedan. Alla värderingar är skrivna och utförda av byggnadsantikvarier vid Dalarnas museum. Begreppet kulturvärde används för att beskriva den sammantagna bedömningen mellan dessa tre värdeaspekter.

Gård med sen 1800-talskaraktär där korsplanshuset och ladugårdsanläggningen med tegeldel kan berätta om hur gårdsbildningarna förändrades till följd av industrisamhällets intåg i Leksand kring 1870. Gärde 7:10.

Kulturhistoriska värden

Miljöer, platser och byggnader med kulturhistoriska värden bär på berättelser om det förflutna som av olika anledningar bedöms vara viktiga för vår samtid – eller att bevara för framtiden. I arbetet med Leksands kulturmiljöunderlag har berättelserna om det äldre bondesamhället, timmerhuskulturen, turismen i Leksand och industrisamhället bedömts som särskilt viktiga. De värderingar som finns listade i rapporterna och på hemsidan utgår ifrån bedömningar om hur olika platser, miljöer eller byggnader återspeglar olika aspekter av dessa berättelser. På platser där andra intressanta berättelser tydligt framträder har även dessa medtagits i bedömningen av byns olika värden. Det kan exempelvis beröra anknytningar till välkända historiska personer eller lokala traditioner som är särskilt viktiga för en specifik by. I Leksands-Noret återspeglas delvis andra berättelser än i byarna, varför bedömningsgrunderna där skiljer sig från byarna. Miljöer och byggnader som inte förändrats nämnvärt under de senaste 40-50 åren värderats generellt högt i detta kulturmiljöprogram. Detta beror på att ovannämnda berättelser mer tydligt kan utläsas ur de miljöer som inte nämnvärt förändrats under senare tid.

Estetiska värden

Miljöer, platser och byggnader med estetiska värden bedöms ha stora utseendemässiga och upplevelsemässiga kvaliteter idag. Det kan röra sig om byggnader som är uppförda med stor hantverksmässig skicklighet och högkvalitativa material, landskapsrum där bebyggelsen och landskapet tillsammans bildar trivsamt eller miljöer som är synbart gamla och bär många spår av tidens tand. Bedömningen av estetiska värden har utförts av Dalarnas museums byggnadsantikvarier och har i första hand gått ut på att fånga upp och värdesätta landskapets och byarnas unika karaktär beträffande färgsättning, volymer, former och placering i landskapet. Landskapets karaktär berättar oftast en viktig berättelse och har därför kulturhistoriska likväl som estetiska värden. Den värderingstext som i rapporter och bykaraktäriseringar benämns Låg, tät, faluröd eller ofärgad bebyggelse är den enda som helt och hållet utgått ifrån en estetisk bedömning av byarna.

Sociala värden

Miljöer, platser och byggnader som väcker känslor och är betydelsefulla för grupper eller enskilda personer har sociala värden. I detta kulturmiljöprogram har sociala värden endast undersökts översiktligt genom ett inledande församråd där allmänheten fått möjligheten att lämna in förslag till miljöer att ta med i kulturmiljöprogrammet. Vi har i största möjliga mån bejakat dessa förslag i inventeringsarbetet, och tagit med miljöer som framträtt i församrådet när vi besökt aktuella byar och platser i inventeringsarbetet.

Biologiskt kulturarv

Enkelt uttryckt är biologiskt kulturarv natur som berättar om kultur. Allt från enskilda träd till hela landskap kan berätta historien om den mänskliga närvaron. Eftersom berättelserna förmedlas av något levande ligger det i sakens natur att det biologiska kulturarvet befinner sig i ständig förändring- det kan vara kortlivat men kan också fortleva i århundraden.

Biologiskt kulturarv är resultatet av människans möte med det levande i naturen. Genom att förstå detta möte kan vi förklara det vi ser i landskapet och visa vad som behövs för att ta vara på olika värden i landskapet.

Det biologiska kulturarvet kan handla om enskilda träd och buskar som formats av människan, som träd som planterats i en allé eller hamlats för att lövet ska kunna användas som foder till djuren. Det kan även vara större landskap, som fåbodvallen med hackslog, med den omgivande skogen som brukats för bete och där vallkullorna gjort ristningar i träden där de rastat. Det kan även vara det brukade landskapet runt och inne i byn, med ängs- och åkermarker.

Fastighetsbeteckningar och GDPR

I kulturmiljöprogrammet anges fastighetsbeteckningar för att visa på var det finns värden, i exempelvis en miljö eller byggnad. Fastighetsbeteckningar kan anses vara personuppgifter.

För att behandla personuppgifter i kommunens verksamhet måste data-skyddsförordningen (GDPR) följas vilket betyder att det ska finnas stöd i en av de rättsliga grunder som återfinns i GDPR. För att använda fastighetsbeteckningar i kulturmiljöprogrammet hänvisas till GDPR:s artikel 6.1.e, att behandlingen är nödvändig för att utföra en uppgift av allmänt intresse eller som ett led i kommunens myndighetsutövning. Uppgifter av allmänt intresse enligt artikel 6.1.e. ska exempelvis ha stöd i lag eller annan förordning. Obligatoriska uppgifter som ålagts kommuner att utföra, exempelvis bygglovgivning, översiktsplanering och detaljplanering enligt plan- och bygglagen, är av allmänt intresse. För att kunna ta väl avvägda beslut i bygglov och detaljplanering men även för att allmänheten ska kunna följa plan- och bygglagen även i de fall det inte krävs myndighetsutövning (exempelvis bygglov), behövs bra kunskapsunderlag kring kulturmiljöns värden och var de återfinns, geografiskt. Relevanta lagrum återfinns i plan- och bygglagen:

- 2 kap 3 § om att planläggning ska göras med hänsyn till de kulturhistoriska värdena,
- 2 kap 6 § om att planläggning, bygglovgivning och även vid åtgärder som inte kräver lov, ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bl.a. kulturvärdena på platsen,
- 4 kap 16 § om reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan,
- 8 kap 13 § om förbud mot förvanskning av en byggnad som är särskilt värdefull,
- 8 kap 14 § om att underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras och
- 8 kap 17 § om att ändring och flyttning av byggnad ska göras varsamt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

För att enkelt och exakt ange läge är det mest lämpligt att använda fastighetsbeteckningar, som sällan ändras och när de ändras så kan deras historiska utsträckning spåras i Lantmäteriets förrättningsakt.

Närbild på Möbelfabriken tegelfasad. De raka fönstervalven och takfoten är karaktäristiska. Gärde 15:17.

LEKSANDS
KOMMUN

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

 **Dalarnas
museum**